

ŚREDNIOWIECZNE KOŚCIOŁY HALOWE NA ŚLĄSKU CZEŚĆ 4. KOŚCIOŁY W OKRESIE OD XIII DO POŁOWY XVI W.

HANNA KOZACZEWSKA-GOLASZ

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi posumowanie trzech wcześniejszych publikacji o halowych kościołach wznoszonych na Śląsku w kolejnych stuleciach od XIII do połowy XVI w. Przedstawiono zmiany, jakie zaszły w tym okresie w układach przestrzennych bryły i wnętrza, konstrukcji, systemach sklepiennych. Ukazano także

detale architektoniczne, podkreślając wiodące i nowe elementy. Wszystkie istotne etapy w kształtowaniu kościołów, ich wnętrza i detali znalazły odzwierciedlenie w rysunkach i fotografiach.

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura gotycka, kościoły halowe

MEDIEVAL HALL CHURCHES IN SILESIA PART 4. CHURCHES BETWEEN THE 13th AND MID 16th C.

SUMMARY

This article is a summary of three earlier publications about hall churches erected in Silesia from the 13th to the mid 16th c. It presents changes which occurred in this time in spatial designs of the church body, its interior, construction and vaulting systems. It also discusses architectural details emphasising lead-

ing and new elements. All essential stages in shaping churches, their interiors and details are presented in drawings and photographs.

Keywords: Silesia, gothic architecture, hall churches

Wstęp

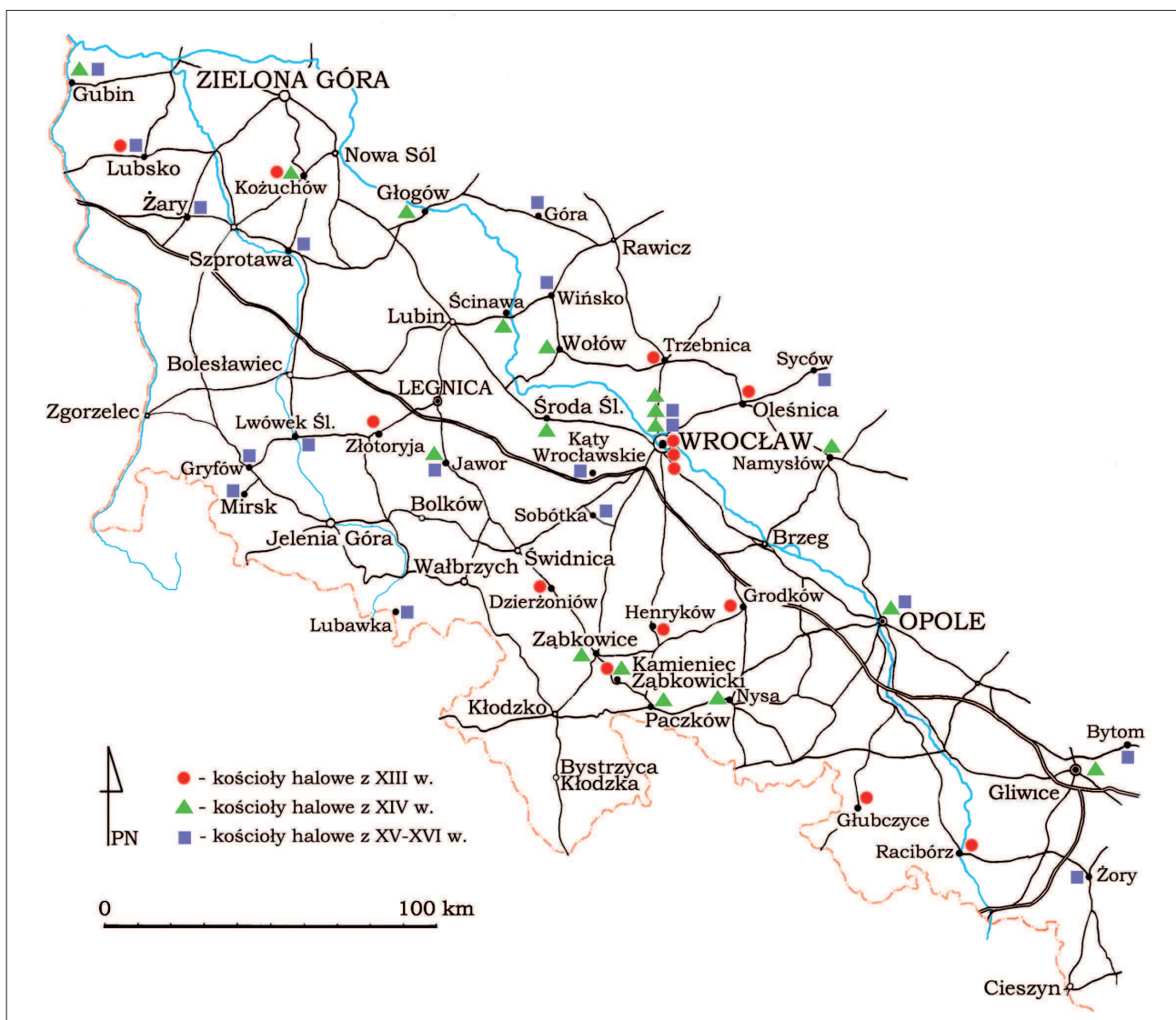
Kościoły halowe na Śląsku (w granicach historycznych) stanowiły w średniowieczu dość liczną grupę, bo blisko połowę kościołów trójnawowych, 54 obiekty uwzględniając wszystkie etapy. Wznoszono je na obszarze od Gubina do Żor i Bytomia (il. 1). W XIII w. największe zagęszczenie kościołów występowało we Wrocławiu i okolicy oraz w rejonie Grodków – Henryków – Kamieniec Ząbkowicki. W XIV w. trzy kościoły halowe powstały we Wrocławiu, cztery w rejonie Nysa – Ząbkowice

Śląskie, a kolejne rozproszone były na całym obszarze. W XV–XVI w. ich występowanie było najbardziej równomiernie rozłożone na całym terenie Śląska, z większym natężeniem w rejonach północno-zachodnich: Gubin – Szprotawa i Lwówek Śląski – Mirsk. W tym ostatnim okresie wybudowano i przebudowano najwięcej, bo 21 kościołów.

W trzech poprzednich artykułach¹ przedstawione zostały obiekty wnoszone w kolejnych stuleciach. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie zmian, jakie zachodziły w kościołach w okresie od XIII w. do połowy XVI w.

¹ H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 1. Kościoły z XIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAiU”), Warszawa 2013, t. LVIII, z. 1; idem, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 2. Koś-*

cioły z XIV w., „KAiU”, t. LVIII, z. 2; H. Kozaczewska-Golasz, H. Golasz-Szołomicka, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 3. Kościoły z XV – połowy XVI w.*, „KAiU”, t. LVIII, z. 3.

1. Rozmieszczenie średniowiecznych kościołów halowych na Śląsku
 1. Distribution of Medieval hall churches in Silesia

1. Rzut i bryła

Pierwsze kościoły halowe na Śląsku zaczęto budować w 1. tercji XIII w. we Wrocławiu, Oleśnicy i Dzierżoniowie. Były to kościoły parafialne o prostym układzie przestrzennym, który składał się z prostokątnego bezwieżowego korpusu, niezbyt wydłużonego oraz najpewniej prostokątnego prezbiterium². Mury podparte były przyporami, chociaż sklepienia znajdowały się prawdopodobnie tylko w prezbiteriach (il. 2).

Halowy układ przestrzenny przyjęły około 1230 r. kościoły franciszkanów wrocławskich oraz cyster-

sów w Henrykowie. Bryły kościołów zakonnych były bardziej rozbudowane. Kościół franciszkański posiadał długie prezbiterium prostokątne, w którym wydzielono prostokątną apsydę oraz długi korpus nawowy, całe wnętrze miało być przesklepione. W kościele cysterskim po raz pierwszy zaplanowano prostokątne prezbiterium trójnawowe z obejściem i wieńcem połączonych kaplic, które także zamierzano przesklepić³.

W 3. ćw. XIII w. nadal budowano kościoły parafialne o prostokątnych prezbiteriach (Grodzów, Koźuchów), a równocześnie zaczęto wznosić prezbiteria zakończone wielobocznie (Głubczyce, Raci-

² Dwuprzęsłowe prostokątne prezbiterium znajdowało się w kościele św. Wawrzyńca (św. Elżbiety) we Wrocławiu, w pozostałych kościołach parafialnych zakończenie nie jest znane.

³ Pozostały słupki z głowicami, po najeździe tatarskim w 1241 r. zmieniono układ na bazylikowy.

bórz). Kościoły w większości miały być całkowicie przesklepione. Wyjątkowo kościół w Złotoryi posiadał transept, ale pochodził on z pierwszego etapu budowy kościoła bazylikowego. Nowym elementem w tym okresie stały się dwuwieżowe fasady (Głubczyce, Racibórz, Złotoryja), (il. 2). Wieże dochodziły do wysokości korony murów korpusu, a ich wnętrza otwierały się wysokimi arkadami na wnętrze kościoła. Przy prezbiteriach wznosiły się zakrystie budowane równocześnie z prezbiterium, a w kościele w Grodkowie wystąpiła pierwsza otwarta kruchta prowadząca do korpusu nawowego.

W 4. ćw. XIII w. rozpoczęto budowę kościoła cysterskiego w Kamieńcu Ząbkowickim (od 1272 r.) oraz kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu (1288–1295 - prezbiterium, transept i co najmniej częściowo mury obwodowe dolnego kościoła). Obiekty te otrzymały rozbudowane układy przestrzenne o znacznej wysokości. Wyznaczyły one początek gotyku rozwiniętego, który panował na Śląsku w XIV w. (il. 3).

Prostokątny halowy chór w Kamieńcu Ząbkowickim nawiązywał do części wschodniej kościoła cysterskiego w Henrykowie. Ściany zewnętrznie opięte zostały wysokimi przyporami, między którymi znajdowały się wysokie okna. Kolegiata św. Krzyża o wielobocznie zakończonym jednonawowym prezbiterium i ramionach transeptu imponuje wysoką bryłą. Wieże wzniesiono nie po stronie zachodniej, lecz w narożach między korpusem a transeptem. Dwupoziomowe wnętrza nie są zbyt wysokie, a ich proporcje zostały wyznaczone w okresie budowy części wschodniej.

Zmianom podlegały także kościoły parafialne. Jeszcze w końcu XIII w. w kościołach w Kożuchowie i Żarach pojedynczą wieżę umieszczono w północnym narożu między korpusem a prezbiterium. Asymetryczne położenie wieży powtórzono w XIV w. w kościołach parafialnych w Paczkowie i Wołowie, we franciszkańskim kościele w Środzie Śląskiej oraz w kościele św. Doroty we Wrocławiu (il. 4). Kościoły parafialne w Namysłowie i prawdopodobnie w Gliwicach oraz kolegiata w Głogowie miały po jednej wieży zachodniej, a tylko w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu zbudowano fasadę dwuwieżową. Inne kościoły tego stulecia były pozbawione wież. Zakrystie budowano najczęściej w drugim etapie, po ukończeniu kościoła.

Transepty w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim i we wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża należą do koncepcji z XIII w. i są to ostatnie

transepty zbudowane w kościołach halowych. W kolegiacie głogowskiej (1335–1401) po bokach długiego prezbiterium wzniesiono piętrową zakrystię i kaplicę, które mogły tworzyć pseudotransept, ale przybudówki te nakryto zapewne dachami równoległymi do dachu prezbiterium (il. 5).

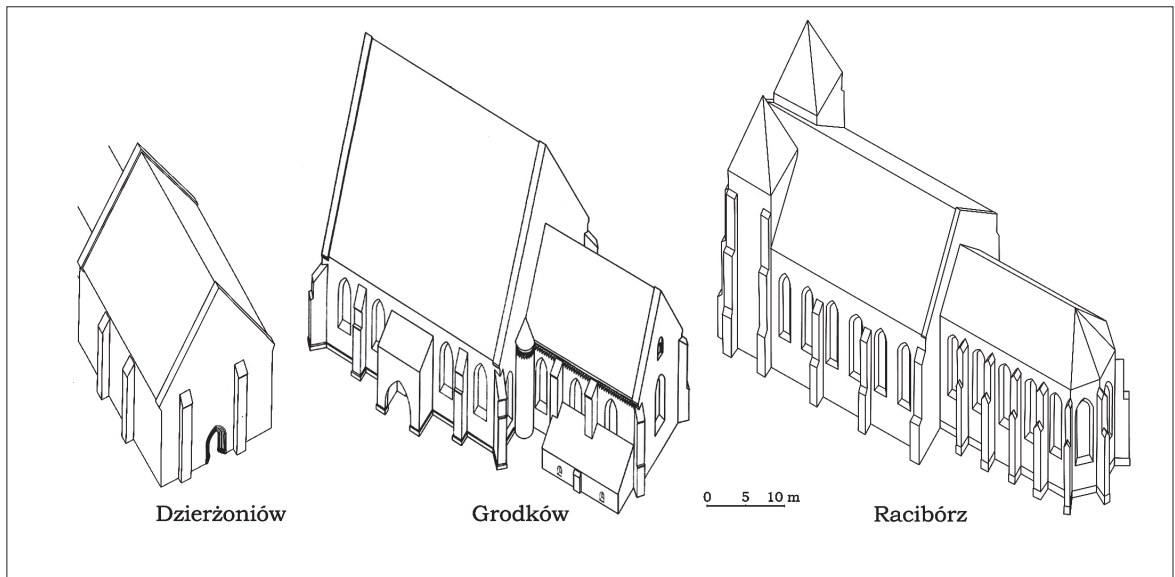
Wzdłuż naw bocznych korpusu kolegiaty w Głogowie od początku wzniesiono między przyporami kaplice otwarte na wnętrze kościoła. Podobne rozwiązanie zastosowano w korpusie kościoła w Nysie (przed 1292 r.).

W XIII w. trójnawowe prezbiteria występowały tylko w kościołach cysterskich (Henryków, Kamieniec Ząbkowicki). W XIV w. we wrocławskim kościele NMP na Piasku (1334–1390) zrealizowano pierwsze prezbiterium o trzech nawach w układzie halowym zakończone trzema wielobokami. Korpus i prezbiterium kościoła połączone w jedną długą przestrzeń halową nakryto prawdopodobnie trzema dachami. Halowe prezbiteria o trzech nawach zakończonych wielobokami kontynuowano w XV w. Otrzymały je kościoły w Namysłowie, Opolu i Lwówku Śląskim (il. 6).

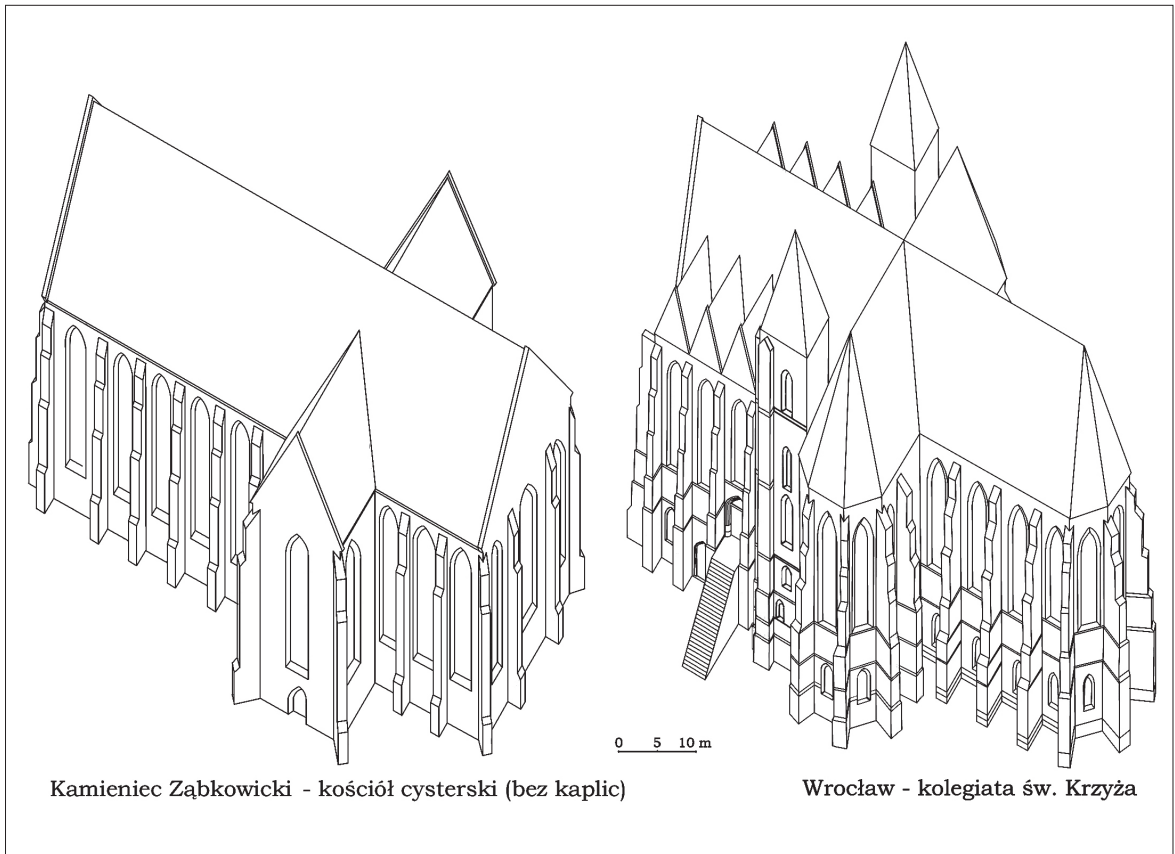
W XV–XVI w. nadal wznoszono kościoły z jednonawowymi prezbiteriami zakończonymi wielobocznie. Powrócono także do układu z XIII w. z prostokątnym prezbiterium w kościele św. Barbary we Wrocławiu, ale zmieniono układ konstrukcyjny. Ściany prezbiterium o niewielkiej grubości pozostawiono na zewnątrz gładkie, bez rozcłónkowań, a przypory przesunięto do wnętrza.

W XV w. wprowadzono kolejny, nowy układ przestrzenny kościoła z halowym prezbiterium z obejściem (il. 7). Najwcześniej wzniesiono kościół parafialny w Szprotawie (1416–1424) o jednolitym wnętrzu halowym, potem prezbiterium kościoła w Nysie (1424–1430), gdzie dodatkowo wzdłuż naw umieszczono kaplice. Wcześniejszy korpus (przed 1392 r.) i prezbiterium tworzą długie jednolite wnętrza. W przestrzeni architektonicznej nie ma podziału na część kapłańską i świecką. Równocześnie jest to najwyższy halowy kościół na Śląsku o wysokości nawy głównej 27,20 m.

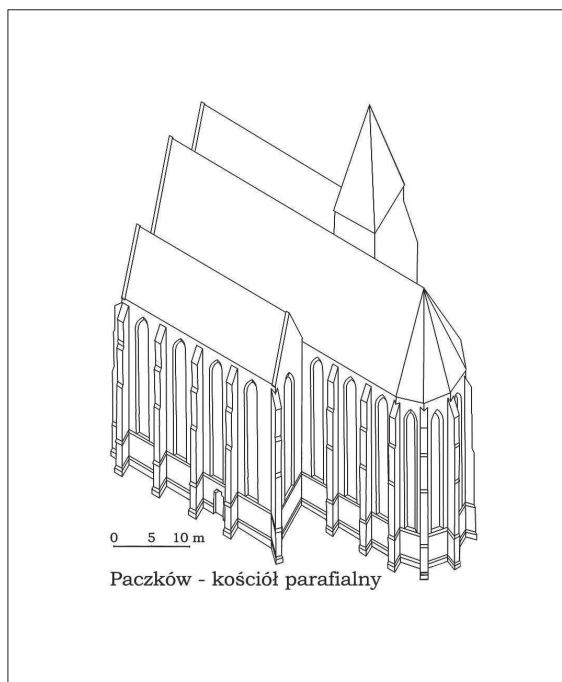
Prezbiterium z obejściem w kościele w Górze otoczone zostało wieńcem kaplic, a w Gubinie kaplicami otoczono cały kościół. Wnętrza tych dwóch kościołów nie są jednolite jak poprzednie, lecz zostały mniej więcej w połowie podzielone trójarkadową ścianą. W ten sposób powrócono do wyraźnego podziału na część sakralną i dla wiernych.

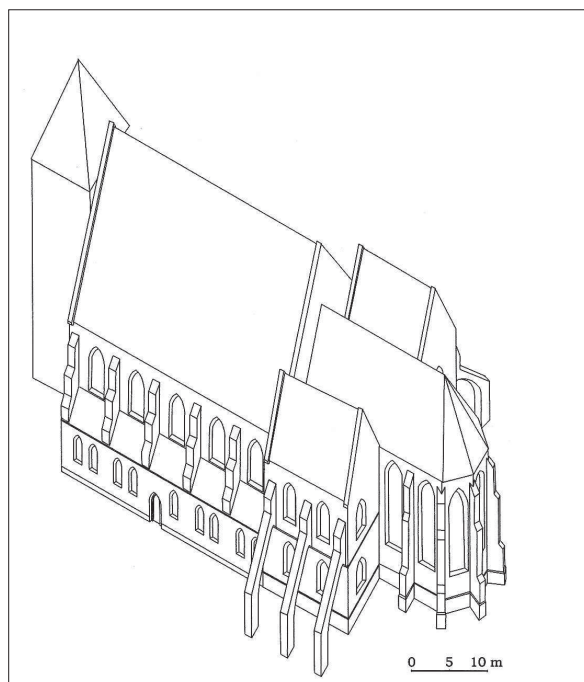
2. Kościoły parafialne z 2.–3. ćw. XIII w.
 2. Parish churches, 2nd and 3rd quarter of the 13th c.

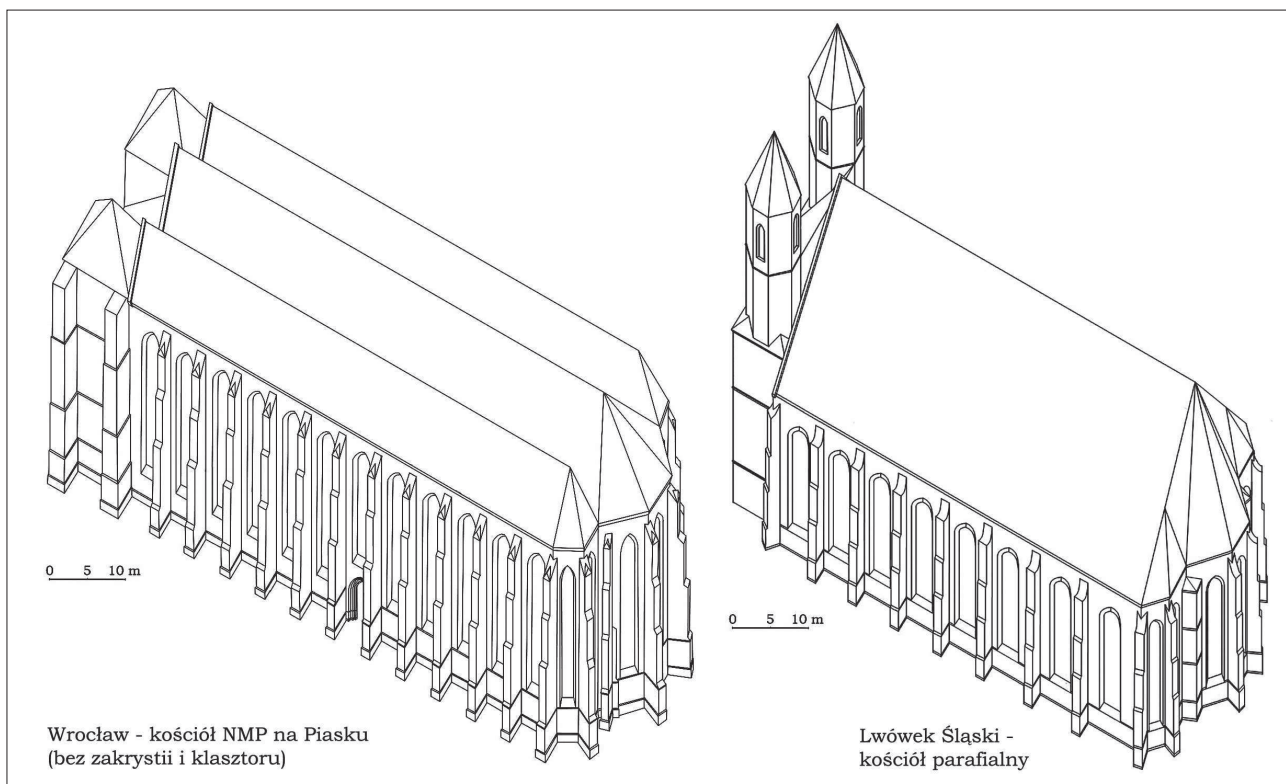
3. Kościoły rozpoczęte w 4. ćw. XIII w.
 3. Churches whose construction started in the 4th quarter of the 13th c.

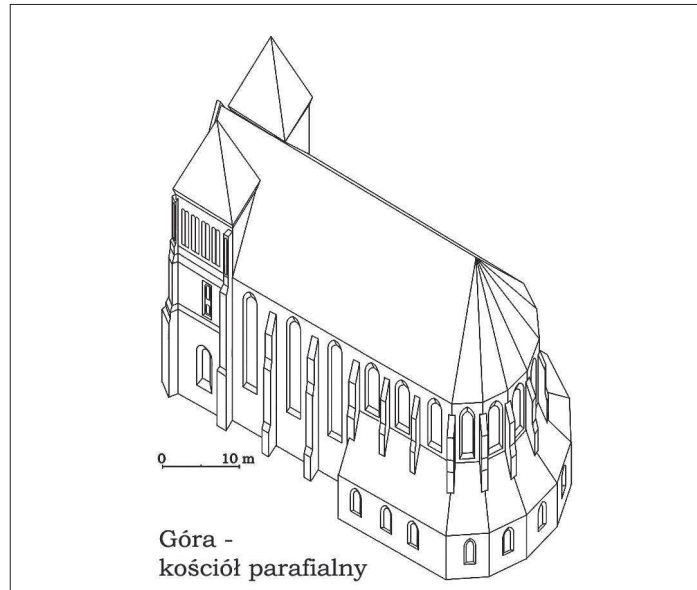
4. Kościół z jedną wieżą w narożu północno-wschodnim
4. A church with a single tower on the north-east corner

5. Głogów – kolegiata NMP
5. Głogów – the Collegiate Church of Virgin Mary

6. Kościoły z halowym prezbiterium zakończonym trzema wielobokami
6. Churches with hall chancels ended with three polygons

7. Kościół o halowym prezbiterium z obejściem
7. A church with a hall chancel with an ambulatory

8. Złotoryja – kościół parafialny, wewnątrz
8. Złotoryja – interior of the parish church

2. Konstrukcja i wnętrza

Zasady systemu konstrukcyjnego hal w okresie od XIII do połowy XVI w. nie zmieniły się w sposób istotny, poza kilkoma budowlami. Główny był układ podłużny utworzony przez ściany i filary niosące arkady ze ściankami międzynawowymi. Krzyżował się z nim układ poprzeczny. Początkowo tworzyły go przypory i we wnętrzu półfilary lub pilastry z kolumienkami oraz łęki jarzmowe (Wrocław, kościół

św. Jakuba), później służki i łęki w formie żeber (Złotoryja, Głubczyce), a od 4. ćw. XIII w. – bez służek, ale ze wzmocnionymi przyporami (Kamieniec Ząbkowicki, Wrocław – kolegiata św. Krzyża).

Wzrosła wielkość okien, które osiągając znaczną szerokość pozostawiały niewielkie przestrzenie murów między przyporami – system konstrukcyjny stał się bliższy konstrukcji szkieletowej, złożonej z filarów i przypór, podtrzymujących żebrze sklepienia. Prawdziwie szkieletową konstrukcję zastosowano w Gubinie. Tworzą ją długie przypory i filary. Ścia-

9. Kamieniec Ząbkowicki – kościół cysterski, wnętrze korpusu nawowego
9. Kamieniec Ząbkowicki – Cistercian church, interior of the nave

10. Wrocław – kolegiata św. Krzyża, sklepienia korpusu nawowego
10. Wrocław – the Collegiate Church of the Holy Cross Wrocław, vaulting in the nave

na z oknami jest stosunkowo cienka, umieszczona w połowie długości przypór i oparta na sklepieniach kaplic, które zajmują przestrzeń dolną na całej długości przypór.

Służki jako element konstrukcji i rozczłonkowania ścian wnętrza stosowano od 1. ćw. XIII w. (Wrocław, Złotoryja) do końca XIII w. (Złotoryja, korpus 2. poł. XIII w., kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy 1268–1269 oraz kościół parafialny w Jaworze k. XIII w. – 1. poł. XIV w.), (il. 8). Równocześnie w 3. ćw. XIII w. wprowadzono służki podwieszane (Grodków, Racibórz), a od 4. ćw. XIII w. zaczęto rezygnować całkowicie ze służek (Kamieniec Ząbkowicki, Wrocław – kolegiata św. Krzyża), żebra u nasady wtapiały się w mur, oparte były na wspornikach lub podcięte. Wsporniki podtrzymujące żebra stosowano już w 1. ćw. XIII w. (prezbiterium w Złotoryi), kontynuowano je w 2. ćw. tego stulecia (Wrocław, Henryków), a później w 4. ćw. XIII w. Bez służek ściany wnętrza pozostawały gładkie bez podziałów, jedynie z oknami, które od strefy sklepień sięgały nisko w dół (il. 9). Służki powróciły jeszcze w późnym gotyku (Gubin, prezbiterium).

W XIII w. wnętrza przekrywano sklepieniami żebrowymi sześciopodziałowymi i krzyżowymi na planie kwadratu lub prostokąta. W 1. poł. XIV w. w korpusie kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu po raz pierwszy zastosowano sklepienia gwiazdźdźiste w nawie głównej i pięciopodporowe w nawach bocznych (il. 10, 11). Taki układ sklepień powtórzono we wrocławskich kościołach NMP na Piasku i św. Doroty oraz w kościele parafialnym w Paczkowie. Liczba przypór była w nich dwukrotnie większa niż filarów. Natomiast w Namysłowie nastąpiło przesunięcie filarów z osi przypór i powstał niesymetryczny układ sklepień, którego przęsła otrzymały plan trapezu. Koncepcja nie była przypadkowa, lecz przemyślana, wprowadzająca ruch, dynamikę do wnętrza kościoła (il. 11).

W XV–XVI w. przęsła sklepienne były najczęściej prostokątne, a filary międzynawowe gęściej rozstawione. Nawy oddzielone arkadami przekrywano nowymi typami sklepień: bogatymi sklepieniami gwiazdźdźistymi, sklepieniami sieciowymi o różnych układach żeber oraz sklepieniami kryształowymi (il. 12).

Wnętrza kościołów podzielone były na trzy nawy, z których nawa środkowa w przeważającej większo-

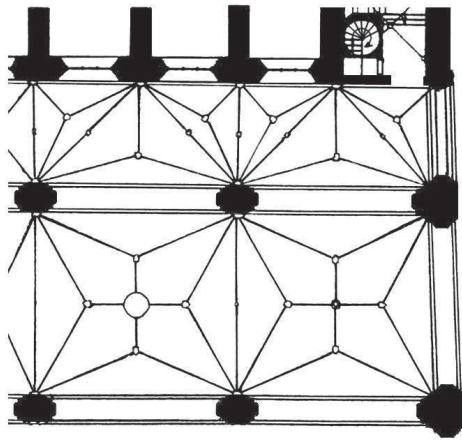
ści obiektów była blisko dwukrotnie szersza od naw bocznych⁴. Taki stosunek szerokości sprawiał, że całe wnętrza były dobrze oświetlone. Szersze nawy boczne stosowano w kościołach na południowych i północnych krańcach dzielnicy. W XIII w. wysokości kościołów nie były zbyt duże, około 15 m, a proporcje szerokości do wysokości naw głównych wynosiły 1 : 1,6 - 1,8. Wyższe proporcje występowały w kościele w Głubczycach, a zwłaszcza w Raciborzu (1 : 2,86), w których trzy nawy miały zbliżoną szerokość. Rozczłonkowanie ścian i filarów lizenami lub służkami sprawiło, że wnętrza wydawały się wyższe (il. 13).

Kościół w Kamieńcu Ząbkowickim o wysokości 23,60 m i proporcjach nawy 1 : 2,73 wyznaczył nowe proporcje dla kościołów z XIV w. Średnia wysokość kościołów nie była jednak duża, około 16 m i o proporcjach około 1 : 2, tak jak w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy i górnym kościele św. Krzyża we Wrocławiu. Kilka kościołów osiągnęło znaczne wysokości. Wrocławski kościół NMP na Piasku przy wysokości 23,10 m uzyskał proporcje 1 : 2,6, kościół św. Doroty o wys. 25 m ma proporcje 1 : 2,72, a najwyższy jest kościół w Nysie – 27,20 m o proporcjach 1 : 2,96 (il. 14).

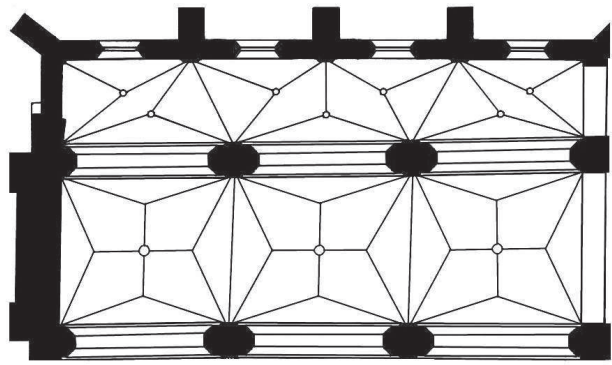
Wnętrza kościołów w większości miały ściany bez rozczłonkowań, jedynie z wysokimi i szerokimi oknami, co powodowało powiększenie przestrzeni naw bocznych. Jednak w 2. połowie XIV w. zaczęto poszukiwać nowych form rozczłonkowania ścian oraz zmniejszenia grubości murów. Uzyskano to przedłużając nisze okienne do posadzki (Paczków, Wrocław – kościół św. Doroty), redukując pod oknami grubość muru o połowę. Równocześnie nisze nadały ścianom rytmiczne podziały i wielką plastyczność. Filary ośmioboczne i ośmioboczne z lizenami podkreślały układ wertykalny, a ich szerokie rozstawienie sprawiło, że wnętrza były bardzo przestronne (il. 15).

W kościele w Nysie (korpus przed 1392 r.) zmniejszono od zewnątrz grubość murów naw bocznych, w których znajdowały się arkady prowadzące do krucht i kaplic, wypełniających przestrzenie między przyporami. Nad sklepieniami kaplic, w strefie okiennej, nastąpiło pogrubienie murów od strony zewnętrznej. Wewnętrzna ściana nawy bocznej pozostała gładka (il. 14).

⁴ W literaturze taki układ naw bywa niesłusznie nazywany rzutem bazyliki. Na Śląsku jest on także rzutem hali.

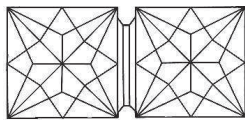

Wrocław - kolegiata św. Krzyża

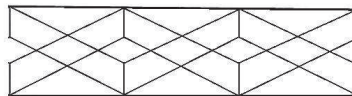

Namysłów - kościół parafialny

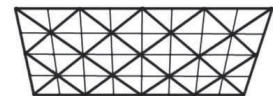
11. Sklepienia gwiaździste i pięciopodporowe
 11. Star vaulting and five-support vaulting

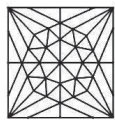
Góra - kaplice pd

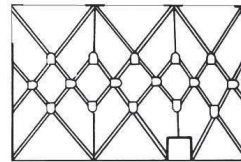
Szprotawa

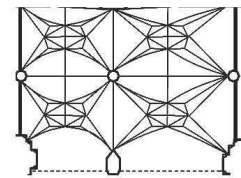
Gubin - kaplica

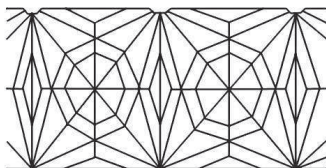
Gubin - wieża

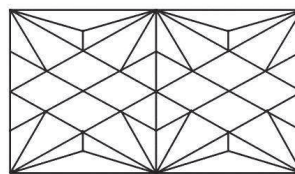
Złotoryja - zakrystia

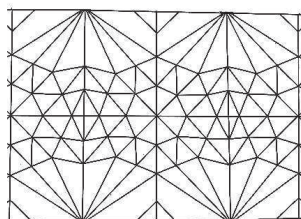
Opole - pod emporą

Gubin - nawa główna

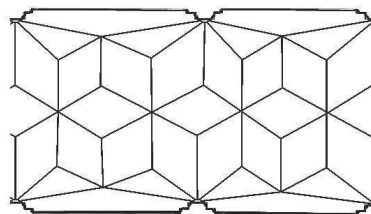

Gubin - prezbiterium

Lubsko

sklepienia gwiaździste

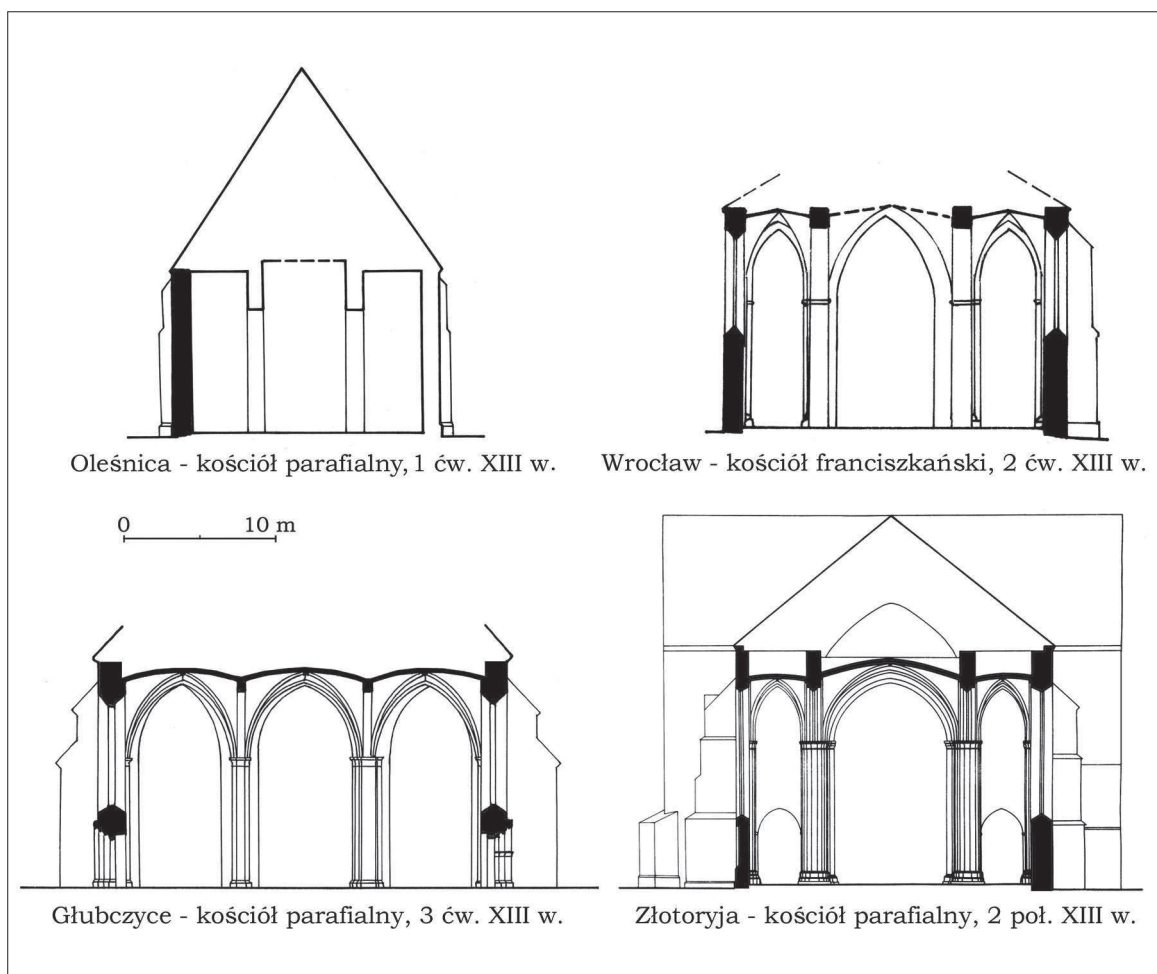

Opole - katedra

sklepienia sieciowe

sklepienia kryształowe

12. Sklepienia z XV – połowy XVI w.
 12. Vaulting, 15th c. – mid 16th c.

13. Przekroje kościołów z XIII w., rekonstrukcje
13. Cross sections of 13th c. churches – reconstructions

W XV w. we wnętrzach nadal występowały proporcje o dwukrotnie szerszej nawie głównej od bocznych, z wyjątkiem kościołów w Bytomiu i Gubinie. Większość kościołów miała nawy główne o proporcjach szerokości do wysokości 1 : 1,6 - 2,0. Najwyższe było prezbiterium w Nysie – 27,20 m (il. 16). Proporcje przekroju podobne jak w Nysie, bo 1 : 2,9 uzyskano w kościele w Gubinie przy znacznie mniejszej wysokości około 20,50 m, ale innych proporcjach szerokości naw. Wysmukłe proporcje miały też kościoły w Górze i Szprotawie.

Ważnym osiągnięciem późnego gotyku było wprowadzenie halowego prezbiterium z obejściem i kaplicami. Ściany obejść uzyskały różne plastyczne rozczłonkowanie: nisze okienne schodzące do posadzki (Nysa – obejście), dwa poziomy – arkady do kaplic i okna (Nysa – nawy boczne, Gubin), a nawet przy poziomy – arkady, wysokie blendy i okna (Góra), (il. 17, 18). W Gubinie dodatkowo występowały wewnętrzne przypory z przejściem na poziomie okien. W prezbiterium tego kościoła powrócono

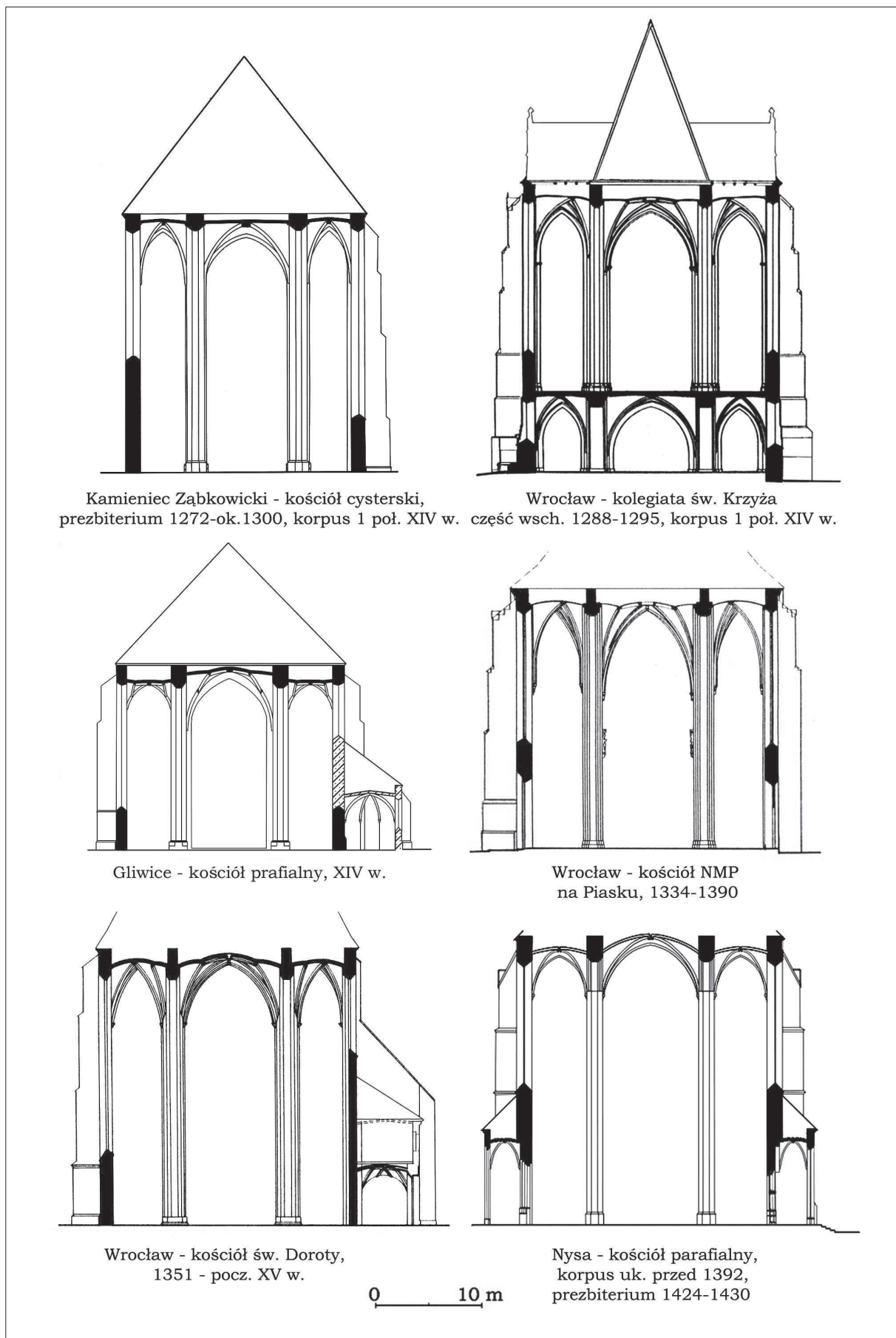
do służek na osi wewnętrznych przypór, które wieńczyły głowice z maskami.

Najpóźniej, bo w połowie XVI w. wzniesiono kościół parafialny w Mirsku. Trójnawowa halowa przestrzeń została zakończona wschodnim wielobokiem. W tym kościele sklepienia tworzą jedną sieć nad całym wnętrzem, bez tradycyjnego podziału na nawy. Proporcje nawy głównej 1 : 2, ostrołuki w połączeniu z łukami pełnymi i jednorodne sklepienie stworzyły czyste, harmonijne wnętrze (il. 19).

3. Detale architektoniczne i rzeźbiarskie

Do detali architektonicznych należą: elementy filarów, detale związane ze sklepieniami, okna, portale oraz dekoracje na przyporach i elewacjach.

W 1. połowie XIII w. występowały filary czworoboczne i krzyżowe ze służkami (Wrocław – kościół św. Jakuba, Henryków). Spoczywały one na bazach z żabkami i wieńczyły je głowice kielichowe. W 2. połowie tego stulecia stosowano filary prostokątne

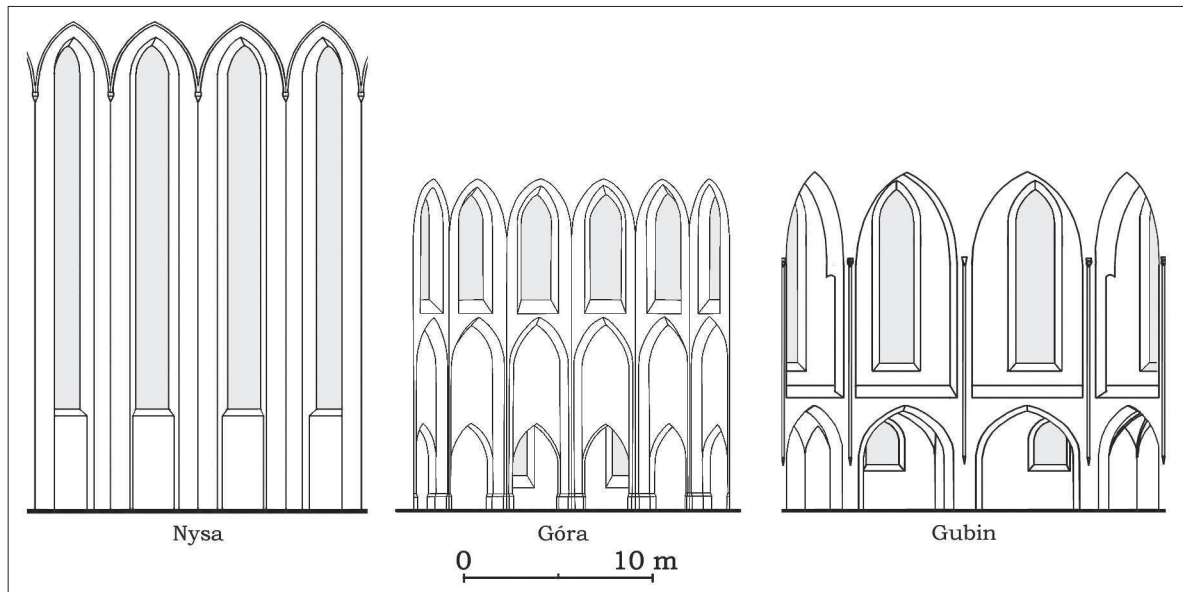
14. Przekroje kościołów z końca XIII w. i z XIV w.
14. Cross sections of churches from the end of the 13th c. and the 14th c.

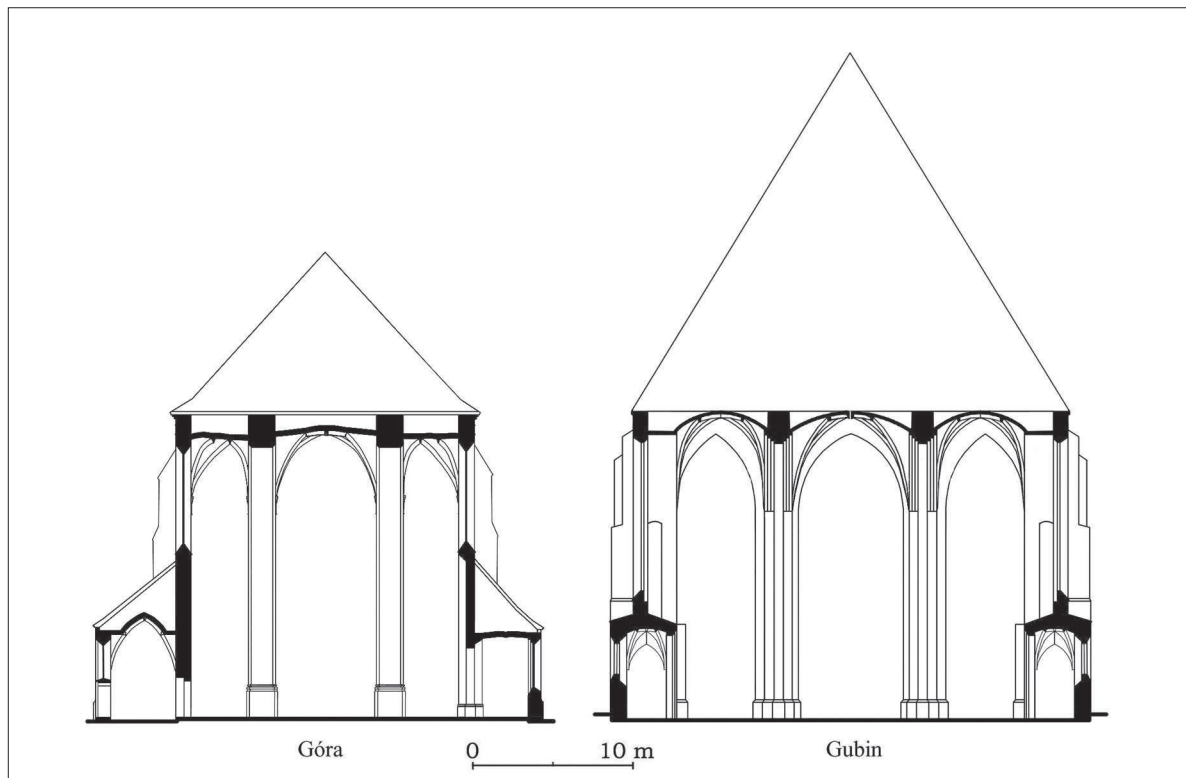
15. Wrocław – kościół św. Doroty, wnętrze
15. Wrocław – interior of St. Dorothy Church

16. Nysa – kościół parafialny, wnętrze
16. Nysa – interior of the parish church

17. Rozwarstwienie ścian obejścia
17. Wall layers in an ambulatory

18. Przekroje kościołów
18. Church cross sections

i krzyżowe ze służkami i wiązkami służek (Złotyryja, Głubczyce). Bazy z przyplaszczonymi talerzami były niewielkie, oparte na dość wysokich cokołach. Głowice kielichowe lub koszykowe pokryte były dekoracją roślinną, zwieńczone profilowanym gzymsem (il. 8).

Filary międzynawowe prostokątne i krzyżowe ze służkami po połowie XIII w. zaczęły ustępować ośmiobocznym (Głubczyce). Ostatnia ćw. XIII w. przyniosła istotne zmiany – filary ośmioboczne i krzyżowe bez służek na dość wysokich cokołach (Kamieniec Ząbkowicki) lub niewielkich cokołach

19. Mirsk – kościół parafialny, wewnątrz
19. Mirsk – interior of the parish church

20. Wrocław – kościół NMP na Piasku, ośmioboczne filary z lizenami
20. Wrocław – the Church of Virgin Mary on the Sand, octagonal pillars with pilaster strips

(Wrocław – kościół św. Bartłomieja). Profilowanie filarów bez głowic przechodziło płynnie na arkady i łęki jarzmowe (il. 9).

Dla śląskich kościołów z XIV w. charakterystyczne są filary ośmioboczne wydłużone z lizenami, o skośnych powierzchniach gładkich lub profilowanych (il. 20). Oprócz nich występowały filary ośmioboczne umiarowe z lizenami i bez nich oraz krzyżowe na skrzyżowaniach i w strefie podwieżowej. Nie posiadały one głowic, niekiedy skromny gzyms. Profilowanie filarów i lizen przechodziło na arkady. W XV–XVI w. wykorzystywano stosowane dotychczas typy filarów.

W sklepieniach od początku XIII w. umieszczano żebra o różnych, zmieniających się w czasie przekrojach. Początkowo miały one przekrój wałkowy, a od 3. ćw. XIII w. zaczęto wprowadzać profil gruszkowy z noskiem (Głubczyce, Grodków, Trzebnica), a także trapezowy z pojedynczymi wklęsłkami (Grodków). Już w 4. ćw. XIII w. pojawił się profil o podwójnych wklęsłkach i prostokątnym zakończeniu (w arkadzie korpusu kościoła w Złotorzy oraz w żebrach prezbiterium i transeptu kościoła św. Bartłomieja we Wrocławiu). Profil dwuwklęsłkowy stosowano do schyłku średniowiecza. W końcu XIV w. zaczęto powracać do profili gruszkowych z noskiem (Wrocław – kościół NMP na Piasku), które także kontynuowano w następujących stuleciach.

Żebra sklepienne łączyły zworniki o dekoracji liściastej i z herbami (od XIV w.) oraz pierścienie zwornikowe. W XV–XVI w. na sklepieniach o gęstej siatce żeber często występowały zworniki talerzowe lub w kształcie tarczy herbowej, ale były stosunkowo niewielkie. W kilku kościołach zworniki ozdobiono rzeźbami. W Złotorzy rzeźby układają się płasko, natomiast w zakrystii kościoła w Nysie są pełnoplastyczne i zwisają.

Dekoracje rzeźbiarskie występowały także na wspornikach w kościołach z XIV w. Najbogatszy jest zestaw wsporników z całopostaciowymi rzeźbami w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. R. Kaczmarek widział nich wpływy włoskie A. Pisano i jego syna⁵.

Duże okna wymagały konstrukcji dla podtrzymania przeszklenia. Tworzyły ją laskowania i mas-

werki, które równocześnie pełniły funkcję dekoracji. Stosowano je już od 1. ćw. XIII w., początkowo w niewielkich oknach (Złotorja), a potem coraz większych. W maswerkach dwu- i trójdzielnych do 3. ćw. XIII w. występowały formy ostrołuków, kół i wieloliści, tworzące kompozycje o układzie centralnym i kilkupoziomowym. W 4. ćw. XIII w. wzrosła wielkość okien oraz liczba elementów kompozycyjnych (Wrocław – kolegiata św. Krzyża, kościół w Kamieńcu Ząbkowickim i w Złotorzy)⁶, (il. 21).

W XIV w., podobnie jak wcześniej, okna o obustronnie rozchylonych ościeżach znajdowały się w grubych murach. Miały większe rozmiary i różne liczby podziałów od dwu- do sześciudzielnych (il. 22). Te najszerze znajdowały się w elewacjach zachodnich wrocławskiej kolegiaty św. Krzyża i w kościele parafialnym w Nysie. Pod względem kompozycji maswerki można podzielić na centralne, centralne rozbudowane i kilkupoziomowe.⁷ W XIV w. pojawiły się w nich rybie pęcherze, tarcze herbowe, kompozycje „wirujące” i koncentryczne.

W sześciu kościołach z XV–XVI w. znajdują się okna maswerkowe, a trójdzielne i czterodzielne okna o bogatych kompozycjach występują w Nysie, Lwówku Śląskim i Namysłowie. Pod względem kompozycji można je podzielić, jak w poprzednich okresach, na centralne i kilkupoziomowe⁸. Nie występują w nich motywy wirujące. Nowymi formami są półkoliste łęki łączące co drugie laskowanie oraz fragmenty profili przechodzące przez linię przecięcia i ucięte. Obok znanych kompozycji złożonych z ostrołuków, kół i wieloliści pojawiły się nowe kompozycje i figury krzywolinijne (Lwówek Śląski) oraz maswerki linearne z laskowaniami, które przedłużone tworzą w podłuczcu sieć lekko wygiętych przecinających się linii (il. 23).

Ważnym elementem kościołów były portale. W kościołach z XIII w. zachowało się 12 portali o różnych wielkościach i kompozycji: węgarrowe, uskokowe, uskokowe z kolumienkami oraz rozczłonkowane (il. 24). Dwa z portali umieszczono w ryzalicie zwieńczonym wimpergą (Złotorja, Głubczyce). Ościeża spoczywały na bazach i cokółkach, zakończone były strefą głowic kielichowych, blokowych, z dekoracją roślinną, w której niekiedy

⁵ R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

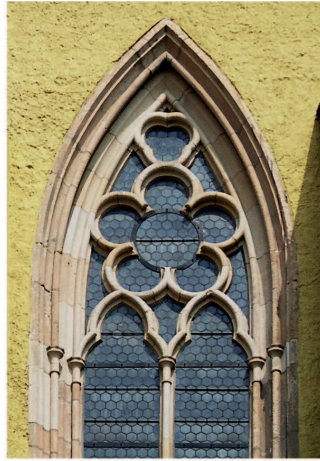
⁶ H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery windows in Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus” nr 1 (27), Wrocław 2010, s. 15-22.

⁷ H. Golasz-Szołomicka, *Tracery windows from the 14th century in Silesia*, „Architectus”, nr 1 (31), Wrocław 2012, s. 21-34.

⁸ H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XV–XVI w. na Śląsku*, „Architectus”, w druku.

Złotyja - kościół parafialny,
prezbiterium, 1 ćw. XIII w.

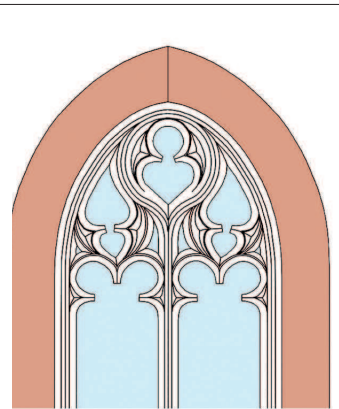

Trzebnica - kaplica św. Jadwigi
1268/69 r.

Wrocław - kolegiata św. Krzyża
prezbiterium 1288 - 1295 r.

21. Okna maswerkowe z XIII w.
21. Tracery windows from the 13th c.

Głogów - kolegiata
prezbiterium 1335 - 1345

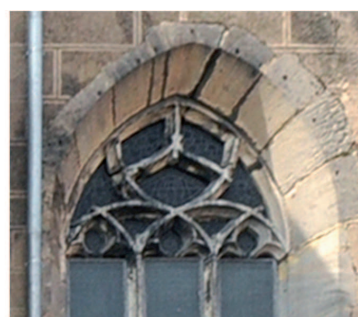
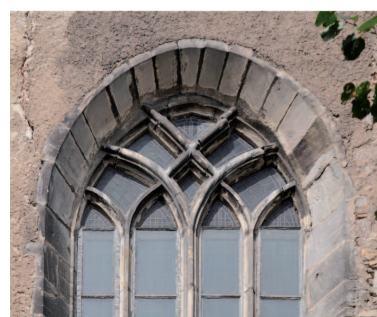

Wrocław - kościół NMP na Piasku
1330 - 1395 r.

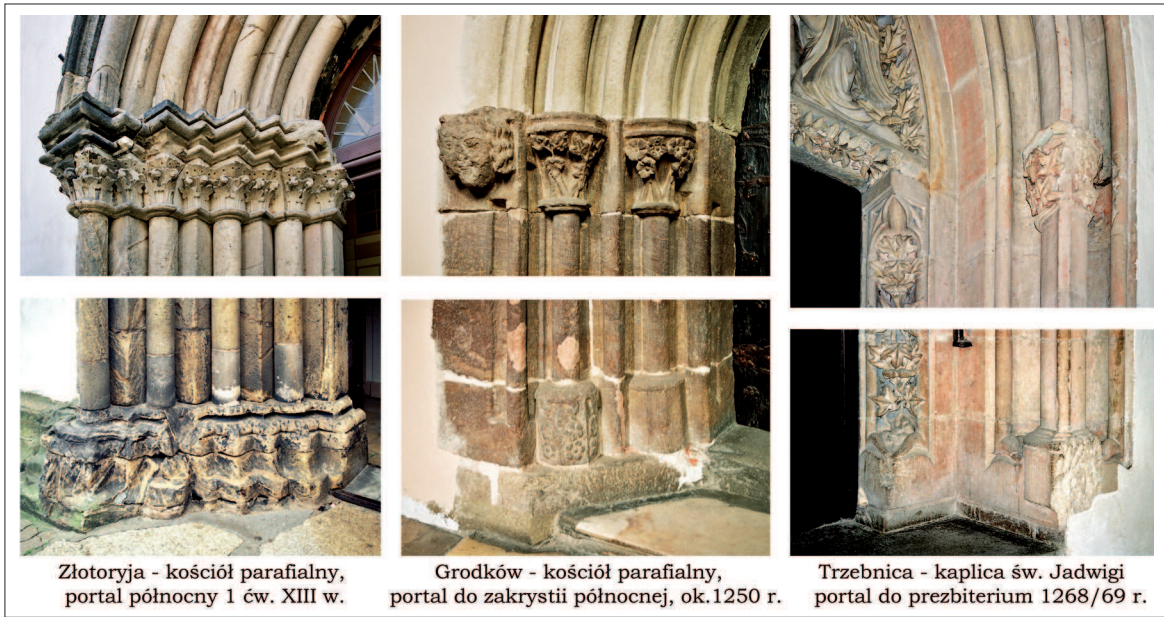
Wrocław - kolegiata św. Krzyża
korpus nawowy 1 poł. XIV w.

22. Okna maswerkowe z XIV w. (rys. H. Golasz-Szołomicka)
22. Tracery windows from the 14th c. (drawn by H. Golasz-Szołomicka)

Lwówek Śląski - kościół parafialny, okna prezbiterium, 1 poł. XVI w.

23. Okna maswerkowe późnogotyckie
23. Late Gothic tracery windows

24. Detale ościeży portali z XIII w.
24. Details of portal frames from the 13th c.

25. Wrocław – kościół NMP na Piasku, portal zachodni
25. Wrocław – the western portal of the Church of Virgin Mary on the Sand

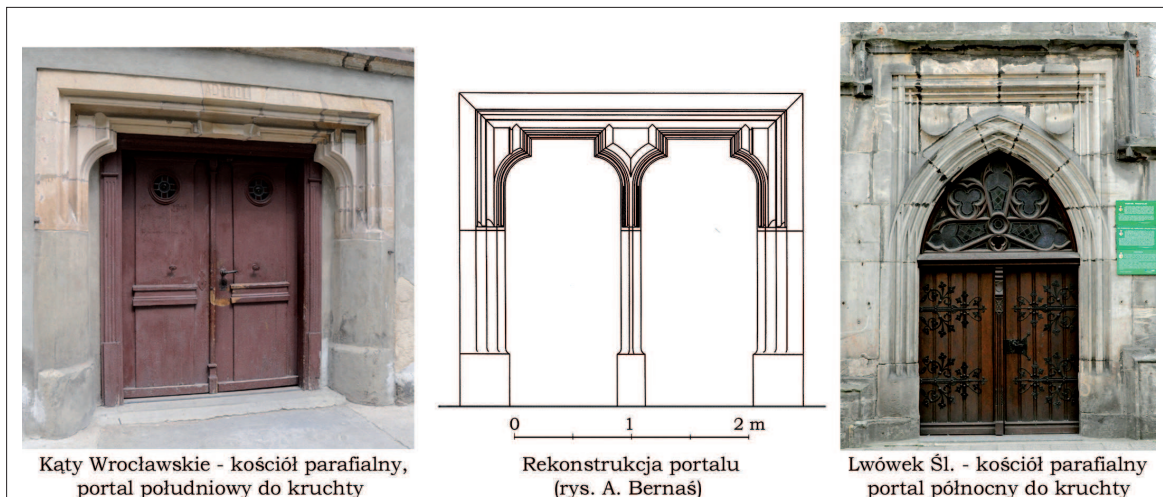

26. Paczków – kościół parafialny, portal zachodni
26. Paczków – the western portal of the parish church

umieszczano maski. Tylko w portalu kaplicy św. Jawni w Trzebnicy znajduje się tympanon, a właściwie dwa, ponieważ drugi umieszczono od strony prezbiterium⁹.

Portale z XIV w. zachowały się w 11 kościołach, różnią się funkcją, wielkością i kompozycją. Pod względem kompozycji można je podzielić na: wągarowe, o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych, ujęte w prostokątne obramienie, z kolumnkami, pinaklami i wimpergami (il. 25). Ościeża składają się z drobnych wałków, wałków z noskiem i wkleśków, umieszczonych w układzie uskokowym, rozczłonkowanym, w linii prostej lub łamanej. Ościeża spoczywają na wysokich profilowanych cokołach, najczęściej bez głowic przechodzą profilowaniem do archiwolty. Stojące po bokach kolumniki lub pinakle, a także obramienia i wimpergi wzbogacają kompozycję. Wiele portali oprócz dekoracji architektonicznej miało dekoracje rzeźbiarskie w postaci masek w kluczu, rzeźb figuralnych pod baldachami (nie zachowały się), rzeźb nad archiwoltą, na wspornikach (il. 26). W dwóch portalach zachowały się oryginalne tympanony figuralne¹⁰.

W XV–XVI w. portale nie odgrywały już tak znaczącej roli jak w wiekach poprzednich. Zachowały się tylko w sześciu obiektach, są niewielkich rozmiarów, o profilowanych ościeżach niezbyt roz-

Kąty Wrocławskie - kościół parafialny,
portal południowy do kruchty

Rekonstrukcja portalu
(rys. A. Bernaś)

Lwówek Śl. - kościół parafialny
portal północny do kruchty

27. Portale późnogotyckie
27. Late Gothic portals

⁹ T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.

¹⁰ H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, „KAiU”, T. LV, z. 1-2, Warszawa 2010,

s. 53-74; H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale architektoniczne i rzeźbiarskie*, „KAiU”, T. LV, z. 1-2, Warszawa 2010, s. 75-92.

budowanych. W portalach, podobnie jak w oknach i sklepieniach, stosowano motyw przecinających się profili. Nową kompozycją był portal podwójny dwuramienny, zachowany w kruchcie kościoła w Kątach Wrocławskich (il. 27).

Zakończenie

Typ kościoła halowego przyszedł na Śląsk z Zachodu, razem z nową organizacją przestrzenną i administracyjną miast lokacyjnych. Najpierw przyjęły go kościoły parafialne, później zakonne. W kościołach z XIV w. można stwierdzić wpływy z Anglii (sklepienia, portale z pinaklami, maswerki) i z Włoch (lizeny, rzeźby, portale z pinaklami). Mimo przejścia Śląska w lenno czeskie nie widać zdecydowanych wpływów z Czech ani Austrii, gdzie budowano dużo kościołów halowych. Architekci średniowieczni na Śląsku tworzyli własną odmianę gotyku, wykorzystując wpływy pochodzące z różnych krajów. Stworzyli architekturę rozwiniętego gotyku, odmienną od gotyku klasycznego, cechowała ją przestronność, asymetria i dynamika.

Kościoły z halowym obejściem zaczęto budować od początku XV w. wzorując się na kościołach niemieckich i austriackich. Jednak rozwiązanie wnętrza z filarami ośmiobocznymi było tradycyjnie śląskie. Na północy, w Gubinie wzorem stały się kościoły Pomorza Zachodniego, a podobieństwo dotyczyło artykulacji wnętrza z wewnętrznymi przyporami, kaplicami w przyziemiu, oknami nad nimi oraz przejściem na wysokości okien.

Ważną rolę w kościołach z XV–XVI w. odegrały sklepienia, których wzory przyszły z Zachodu, a w przypadku sklepień sieciowych – z Czech, wzorowane na sklepieniach P. Parlera. Zrezygnowano z asymetrycznych sklepień pięciopodporowych. Bogata sieć żeber krzyżowych i sieciowych w zależności od układu wprowadzała do wnętrza podziały rytmiczne lub dynamiczne. Sklepienia wymagały

dość gęstego rozstawienia filarów, co w niewielkim stopniu zmniejszyło wrażenia przestronności.

Mobilność średniowiecznych budowniczych była duża. Obecnie nie można precyzyjnie wskazać źródeł form, konstrukcji sklepień czy detali architektoniczno-rzeźbiarskich. Podobne znajdują się w wielu kościołach Europy.

Bibliografia

H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery windows in Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus” nr 1(27), Wrocław 2010.

H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XV-XVI w. na Śląsku*, „Architectus”, w druku.

H. Golasz-Szołomicka, *Tracery windows from the 14th century in Silesia*, „Architectus”, nr 1(31), Wrocław 2012.

R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 1. Kościoły z XIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAiU”), Warszawa 2013, t. LVIII, z. 1.

H. Kozaczewska-Golasz, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 2, Kościoły z XIV w.*, „KAiU”, t. LVIII, z. 2.

H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, „KAiU”, T. LV, z. 1-2, Warszawa 2010.

H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale architektoniczne i rzeźbiarskie*, „KAiU”, T. LV, z. 1-2, Warszawa 2010.

H. Kozaczewska-Golasz, H. Golasz-Szołomicka, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 3. Kościoły z XV – połowy XVI w.*, „KAiU”, t. LVIII, z. 3.

T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.

W powyższych publikacjach wymienione zostały artykuły i książki, które zostały wykorzystane przy ich opracowaniu.

Hanna Kozaczewska-Golasz, prof. dr hab. inż. arch.
Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej